

Analyzing Creativity Components in the Social Studies Textbook for the Second Grade of Elementary School

Hamid Ahmadi Hedayat^{*1}, Salar Alimadadi², Ali Siami³

¹ Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Farhangian University,
P.O. Box 14665-889 Tehran, Iran.

² B.Ed. in Primary Education, Farhangian University, Primary School Teacher,
Alborz, Iran

³ Undergraduate Student, Department of Social Sciences, Farhangian University,
Alborz, Iran.

ABSTRACT

Keywords:

- . Content analysis
- . elementary social studies
- . civics
- . textbook
- . Guilford creativity

1.
h.hedayat@cfu.ac.ir

Background and Objectives: This study aimed to analyze the components of creativity in Social Studies textbooks for the second grade of elementary education (4th, 5th, and 6th grades), with a specific focus on the civics section, using Guilford's creativity model (cognitive memory, convergent thinking, divergent thinking, and evaluative thinking). **Methods:** A descriptive content analysis method was employed, with the statistical population consisting of the civic-related content in the mentioned textbooks. Data were collected and analyzed using a researcher-made checklist based on Guilford's creativity factors. **Findings:** The findings revealed that in the textual content, 62% of the material targeted cognitive memory, 5% convergent thinking, 6% divergent thinking, and 4% evaluative thinking. In the visual content, 47% aligned with cognitive memory, 17% with convergent thinking, 23% with divergent thinking, and no attention was given to evaluative thinking. Regarding activities and questions, 3% addressed cognitive memory, 4% convergent thinking, 32% divergent thinking, and 8% evaluative thinking. **Conclusion:** The results indicate that the Social Studies textbooks in the second grade of elementary education primarily emphasize lower-order thinking skills (cognitive memory and convergent thinking) in the civic section, while higher-order thinking skills (divergent and evaluative thinking), which are essential for fostering creativity, receive significantly less attention. Consequently, it is recommended that future textbook revisions strive for a balanced integration of different cognitive levels, with greater emphasis on activities and content that promote creative and critical thinking.

Citation (APA): hedayat, H. (2025). Analyzing Creativity Components in the Social Studies Textbook for the Second Grade of Elementary School. *Quarterly Journal of Research in Social Studies Education*, 7(2), 41-67.

 <https://doi.org/10.48310/rsse.2025.19062.1258>

واکاوی مؤلفه‌های خلاقیت در کتاب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی

حمید احمدی هدایت^{۱*}، سالار علی مددی^۲، علی صیامی^۳

۱. استادیار گروه آموزش علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵ تهران،

ایران، h.hedayat@cfu.ac.ir

۲. کارشناسی آموزش ابتدایی از دانشگاه فرهنگیان | آموزگار ابتدایی، البرز، ایران،

salar_alimadadi@cfu.ac.ir

۳. دانشجوی کارشناسی رشته علوم اجتماعی، دانشگاه فرهنگیان البرز، ایران، alisiami1383@gmail.com

چکیده

پژوهش حاضر با هدف واکاوی مؤلفه‌های خلاقیت در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی با تأکید بر بخش‌های مدنی کتاب و با در نظر گرفتن الگوی خلاقیت گیلفورد انجام شد. روش دستیابی به این هدف تحلیل محتوا از نوع توصیفی و جامعه آماری شامل محتوای بخش مدنی کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه‌های چهارم، پنجم و ششم ابتدایی بود. داده‌ها با استفاده از چک‌لیست محقق‌ساخته بر اساس عوامل خلاقیت گیلفورد (حافظه شناختی، تفکر همگرا، تفکر واگرا و تفکر ارزشیاب) جمع‌آوری و تحلیل شدند. یافته‌ها نشان داد که در متن درس‌ها، ۶۲٪ محتوا در سطح حافظه شناختی، ۵٪ در تفکر همگرا، ۶٪ در تفکر واگرا و ۴٪ در تفکر ارزشیاب قرار دارد. در تصاویر، ۴۷٪ در سطح حافظه شناختی، ۱۷٪ در تفکر همگرا، ۲۳٪ در تفکر واگرا و به تفکر ارزشیاب توجهی نشده بود. در فعالیت‌ها و پرسش‌ها، ۳٪ در حافظه شناختی، ۴٪ در تفکر همگرا، ۳۲٪ در تفکر واگرا و ۸٪ در تفکر ارزشیاب مشاهده شد. نتایج حاکی از آنست که کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی در بخش مدنی بیشتر بر سطوح پایین‌تر تفکر (حافظه شناختی و تفکر همگرا) تمرکز دارند و به سطوح بالای تفکر (تفکر واگرا و ارزشیاب) که برای پرورش خلاقیت ضروری است، کمتر توجه شده است. بر این اساس، پیشنهاد می‌شود که در بازنگری کتاب‌های درسی، تعادل مناسبی بین سطوح مختلف تفکر ایجاد شود و فعالیت‌ها و محتوایی که به پرورش تفکر خلاق و انتقادی کمک می‌کنند، بیشتر مورد توجه قرار گیرند.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید

DOI:

واژه‌های کلیدی:

تحلیل محتوا
مطالعات اجتماعی ابتدایی
مدنی
کتاب‌درسی
خلاقیت گیلفورد

۱. نویسنده مسئول

h.hedayat@cfu.ac.ir

مقدمه

خلاقیت در دنیای امروز نقش مهمی در موفقیت و پیشرفت افراد بازی می‌کند. خلاقیت یک نیاز مهم بشری به شمار می‌رود و در تمام ابعاد زندگی انسان نقش دارد (Khey-Kheilioun, 2002). می‌توان خلاقیت و آفرینندگی را از خصوصیات بارز تفکر آدمی بشمار آورد و آن را به عنوان خلق و ایجاد یا آفرینندگی در نظر گرفت (Ghafouri-Asar, Mirhashemi & Ganji, 2016, p. 91). خلاقیت که بیشتر یک فعالیت ذهنی و فکری به شمار می‌رود، عبارت است از تحولات دامنه‌دار و جهشی در فکر و اندیشه انسان؛ طوری که انسان بتواند عوامل علی را به شیوه‌های جدید ترکیب کند. Khey-Kheilioun, 2002.

از نظر Jason (۲۰۱۱) خلاقیت، نگرشی به زندگی است، دریچه‌ای که از آن می‌توان فرایندها و محصولات دنیای خود را به صورت هدفمند بررسی کرد و به دنبال توسعه و حوزه‌های جدید علاقه‌مندی باشیم. خلاقیت به عنوان یکی از مؤلفه‌های اساسی رشد شناختی و شخصیتی، نقش تعیین‌کننده‌ای در موفقیت فردی و اجتماعی افراد ایفا می‌کند. پژوهش‌های متعدد نشان می‌دهند که توانایی‌های خلاقانه و شیوه‌های تفکر واگرا نه تنها ذاتی نیستند، بلکه می‌توانند از طریق آموزش و فراهم آوردن محیط‌های مناسب پرورش یابند (Saif, 2023, pp. 416-417).

در این راستا، ایجاد فضایی که در آن دانش‌آموزان بتوانند آزادانه پرسش کنند، ایده‌های خود را بیان نمایند و با روش‌های خودآموزی آشنا شوند، از جمله راهکارهای مؤثر برای تقویت خلاقیت محسوب می‌شوند. برنامه‌های آموزشی موفق نیز برنامه‌هایی هستند که به جای تمرکز صرف بر انتقال دانش، بر جنبه‌های مختلف خلاقیت، از جمله شناخت، شخصیت، نگرش و رفتار بین فردی تأثیر بگذارند (Yasemi, Hoseinikhah & Kian, 2022, p. 3). دوره ابتدایی به عنوان یکی از حساس‌ترین مراحل رشد شناختی و اجتماعی کودکان، فرصتی استثنایی برای پرورش خلاقیت فراهم می‌کند.

بر اساس نظریه اریکسون، کودکان در سنین ۶ تا ۱۲ سالگی در مرحله «سازندگی در برابر حقارت» قرار دارند، که در آن ابتکار عمل و تجربیات جدید نقش کلیدی در شکل‌گیری شخصیت و توانایی‌های آنان ایفا می‌کنند (Santrock, 2008). در این مرحله، محیط آموزشی به عنوان یکی از عوامل تأثیرگذار، می‌تواند بستری مناسب برای پرورش خلاقیت فراهم کند. محیط‌های آموزشی که از امکاناتی مانند آزمایشگاه‌ها، کتابخانه‌ها و کارگاه‌ها برخوردارند، به دانش‌آموزان این امکان را می‌دهند که با کنجکاوی و اشتیاق به کشف دنیای اطراف خود بپردازند (Fathi Vajargah, 2022). علاوه بر این، روش‌های تدریس خلاقانه و استفاده از ابزارهای آموزشی متنوع نیز می‌توانند به افزایش انگیزه و توانایی‌های دانش‌آموزان کمک کنند.

در میان عناصر برنامه درسی، کتاب‌های درسی به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین رسانه‌های آموزشی، نقش مهمی در فرایند یاددهی - یادگیری ایفا می‌کنند. این کتاب‌ها نه تنها به انتقال دانش می‌پردازند، بلکه می‌توانند با استفاده از فعالیت‌ها، تصاویر و پرسش‌های متنوع، به پرورش مهارت‌های تفکر و خلاقیت کمک کنند (Amirtimouri, 2014). باین‌حال، تحقیقات نشان می‌دهند که بسیاری از کتاب‌های درسی موجود، بیشتر بر سطوح پایین‌تر تفکر، مانند حافظه شناختی و تفکر همگرا، متمرکز هستند و به سطوح بالاتر تفکر، مانند تفکر واگرا و تفکر ارزشیاب، کمتر توجه می‌کنند (Shirvani Shiri et al., 2020). این در حالی است که پرورش خلاقیت مستلزم توجه به تمامی سطوح تفکر، به‌ویژه سطوحی است که به دانش‌آموزان امکان می‌دهند راه‌حل‌های متنوعی برای مسائل ارائه دهند و به ارزیابی انتقادی ایده‌ها بپردازند.

یکی از کتاب‌های درسی مهم در دوره ابتدایی، کتاب مطالعات اجتماعی است که از پایه سوم تا ششم تدریس می‌شود. این کتاب به‌عنوان یک حوزه یادگیری بین‌رشته‌ای، به بررسی تعامل انسان با محیط‌های اجتماعی، فرهنگی، طبیعی و اقتصادی می‌پردازد و مفاهیم مرتبط با جامعه، مکان و زمان را در بر می‌گیرد (Falahian & Malek Mahmoudi, 2016). بر اساس راهنمای معلم مطالعات اجتماعی پایه ششم (۲۰۱۲)، یکی از اهداف این کتاب، پرورش مهارت‌های خلاقیت در دانش‌آموزان است. این مهارت‌ها شامل کاربرد دانش در موقعیت‌های جدید، پاسخ‌گویی به مسائل غیرمنتظره، طراحی محصولات نوآورانه و پیشنهاد روش‌های جدید می‌شوند (Falahian et al., 2012, p. 10). با این حال، این سؤال مطرح می‌شود که آیا محتوای این کتاب به اندازه کافی به پرورش این مهارت‌ها توجه کرده است؟

باتوجه به اهمیت خلاقیت و نقش کتاب‌های درسی در پرورش آن، این پژوهش به تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی بر اساس عوامل خلاقیت گیلفورد می‌پردازد. هدف اصلی این تحقیق، بررسی میزان توجه این کتاب به سطوح مختلف خلاقیت، شامل حافظه شناختی، تفکر همگرا، تفکر واگرا و تفکر ارزشیاب، و ارائه پیشنهاداتی برای بهبود محتوای آن در راستای پرورش خلاقیت دانش‌آموزان است. این پژوهش با تحلیل دقیق محتوای کتاب، تلاش می‌کند تا شکاف‌های موجود در زمینه پرورش خلاقیت را شناسایی کند و راهکارهایی برای بهبود آن ارائه دهد.

پیشینه پژوهش و چارچوب نظری

در دهه ۱۹۵۰ غرب شاهد شکل‌گیری یک موج علمی با هدف شناخت و پرورش خلاقیت بود که رهبری این جریان علمی را گیلفورد^۱ بر عهده داشت. شید به جرئت بتوان گفت که نظریه گیلفورد را می‌توان جامع‌ترین نظریه مربوط به خلاقیت دانست (Koolai Nezhad et al, 2018). گیلفورد، نخستین کسی بود که مبحث تفکر واگرا را در روانشناسی آفرینندگی مطرح کرد. این تفکر از عامل‌های سیالی، انعطاف‌پذیری، تازگی، گسترش، ترکیب، تحلیل، سازمان دادن و پیچیدگی تشکیل شده است (Seif, 2023). گیلفورد در مدل هوشی خود ۱۵۰ عامل را برای ذهن انسان شناسایی کرده است و آن را در قالب یک مکعب که ابعاد آن عبارتند از عملیات ذهنی، محتوا او محصول یا ثمر فعالیت ذهنی ارائه داده است. در این مدل اعمال ذهنی عبارتند از حافظه شناختی (شناخت و حافظه)، تفکر همگرا، تفکر واگرا و ارزشیابی (Fathi Vajargah, 2022, p.328).

گیلفورد بر این باور است که کتاب‌های درسی از بخش‌های مختلفی تشکیل شده‌اند. بخشی از کتاب به ارائه حافظه شناختی پرداخته و لازم است که ابتدا حقایق، مفاهیم و موضوعات برای فراگیران معرفی شود و سپس موضوعات آموخته شده مورد استفاده قرار گیرد و با مجموعه دانسته‌های قبلی فرد در هم بیامیزد. پس از این مرحله با ایجاد انگیزش در فراگیر، او را به فرایند عالی تفکر (تفکر خلاق) هدایت نماید.

جدول ۱. پیشینه پژوهش

ردیف	عنوان پژوهش	نویسندگان پژوهش	سال پژوهش	نتیجه
۱	تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم متوسطه اول بر اساس عوامل خلاقیت گیلفورد	کوپشی و ترکمانی	۱۴۰۱	کتاب‌درسی مورد تحلیل بیشتر روی سطح حافظه شناختی بعد روی سطح تفکر همگرا تمرکز کرده است و به سطح تفکر واگرا و ارزشیاب که اساس تفکر خلاق هستند، کمتر پرداخته است. متن و تصاویر کتاب بیشترین توجه را به سطح حافظه‌شناختی داشته است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که کتاب حاضر کمتر می‌تواند شرایط را برای بروز خلاقیت فراهم آورد.

۲	تحلیل متن و فعالیت‌های کتاب مطالعات اجتماعی پنجم ابتدایی بر مبنای عوامل خلاقیت گیلفورد	دشمن‌کش و عبدالله‌زاده	۱۳۹۷	باتوجه به سطوح خلاقیت گیلفورد به سطوح حافظه شناختی و تفکر همگرا توجه شده است؛ ولی به سطوح دیگر از جمله تفکر واگرا و تفکر ارزشیاب توجه لازم صورت نگرفته است و این امر نشان‌دهنده کم‌توجهی به این دو سطح از سطوح خلاقیت گیلفورد است و کتاب کمتر می‌تواند شرایط را برای بروز خلاقیت فراهم نماید
۳	تحلیل محتوای کتاب ریاضی پنجم دبستان از منظر شاخص خلاقیت گیلفورد	شیروانی شیرینی، جمالی فرد و آزادی	۱۳۹۹	محتوای کتاب ریاضی پنجم ابتدایی باتوجه به شاخصه‌های گیلفورد به سطح حافظه شناختی و تفکر همگرا توجه بیشتری داشته است. در پرسش‌های محتوای این کتاب، به پاسخ‌های مشخص ختم می‌شود؛ بنابراین دانش‌آموز به راه‌حل‌ها و پاسخ گوناگون فکر نخواهد کرد و یک روش را پیش می‌گیرد.
۴	تحلیل کتاب‌درسی ریاضی سوم دبستان بر اساس شاخص خلاقیت گیلفورد	شیروانی شیرینی، جمالی فرد و آزادی	۱۴۰۰	در کتاب ریاضی سوم دبستان از تعداد ۱۲۴ واحد، ۹۳ واحد به تفکر همگرا و ۳۱ واحد به تفکر واگرا اختصاص داده شده و بیشترین توجه را به همگرا داشته است. در فعالیت‌ها، تمرین‌های کلاسی و معما و سرگرمی به تفکر واگرا به میزان کمی توجه شده است که باید افزایش پیدا کند که موجب افزایش خلاقیت می‌شود.
۵	تحلیل محتوای تطبیقی کتاب‌های ریاضی پایه اول ابتدایی از منظر شاخص خلاقیت گیلفورد	شیروانی شیرینی، جمالی فرد و آزادی	۱۳۹۹	کشور ژاپن در کتاب ریاضی اول ابتدایی خود، از دو کشور آمریکا و ایران بیشتر از تفکر شناختی استفاده کرده است. کشور ایران بیشتر از کشور آمریکا و آمریکا بیشتر از کشور ژاپن، روی تفکر همگرا تمرکز داشته است. کتاب اول ابتدایی ریاضی ایران به تفکر همگرا بیشتر توجه کرده و باید تفکر و خلاقیت افزایش پیدا کند دانش‌آموزان از تفکر واگرا و تفکر ارزشیاب بیشتر بهره ببرند. تفکر ارزشیاب تنها در کشور آمریکا کار شده و تفکر واگرا بسیار مورد توجه قرار دارد
۶	تحلیل محتوای کتاب‌درسی علوم تجربی سال پنجم ابتدایی بر اساس	ارسن	۱۴۰۰	کتاب علوم تجربی پایه پنجم ابتدایی به دو سطح حافظه شناختی و تفکر همگرا توجه کرده است ولی در سطوح تفکر واگرا و ارزشیاب توجه لازم صورت نگرفته است. مولفین می‌توانند از متونی که بتواند تفکر واگرا و تفکر ارزشیاب را با سطوح

عوامل خلاقیت گیلفورد	دیگر متعادل کنند و به دنبال شیوه‌هایی باشند که خلاقیت را افزایش دهد.			
میزان توجه مولفین کتاب علوم تجربی پایه چهارم ابتدایی به مولفه های خلاقیت گیلفورد	در محتوای کتاب علوم تجربی پایه چهارم ابتدایی با توجه به سطوح خلاقیت گیلفورد به سطح تفکر همگرا توجه شده ولی به سطوح دیگر از جمله تفکر واگرا و ارزشیاب توجه لازم صورت نگرفته و کم نشانه کم توجهی به آن است. مولفین می‌توانند از متونی که بتواند تفکر واگرا و تفکر ارزشیاب را با سطوح دیگر متعادل کنند و به دنبال شیوه‌هایی باشند که خلاقیت را افزایش دهد.	۱۳۹۴	شیرازی، زنگانه، بزی و بخت اونیق	۷
تحلیل محتوای کتاب درسی علوم تجربی سال دوم راهنمایی بر اساس عوامل خلاقیت گیلفورد	در محتوای کتاب علوم تجربی پایه دوم ابتدایی با توجه به سطوح خلاقیت گیلفورد به سطوح حافظه شناختی و تفکر همگرا توجه شده است ولی به سطوح دیگر از جمله تفکر واگرا و ارزشیاب توجه لازم صورت نگرفته و کم نشانه کم توجهی به آن است. برای پرورش تفکر خلاق در فراگیران و آحاد مردم باید راهکارها و راهبردهای بنیادی را در نظر گرفت و بدو توجه به آن امکان موفقیت در امر خلاقیت امکان پذیر نمی‌باشد، توجه به محتوای کتاب درسی است.	۱۳۹۲	سلیمی و عصاره	۸
بررسی محتوای کتاب ریاضی یک پایه دهم دوره متوسطه بر اساس الگوی خالقیت گیلفورد	در محتوای کتاب ریاضی پایه دهم دوره دوم متوسطه با توجه به سطوح خلاقیت گیلفورد به سطوح حافظه شناختی و تفکر همگرا توجه شده ولی به سطوح دیگر از جمله تفکر واگرا و تفکر ارزشیاب توجه لازم صورت نگرفته است و این امر نشان دهنده کم توجهی به این دو سطح از سطوح خلاقیت گیلفورد است. به‌طور مثال معلمین در حل تمرینات می‌توانند از روش بارش مغزی در کلاس استفاده کنند که خالقیت را افزایش دهند. با توجه به اینکه این پژوهش تنها از یک الگو جهت بررسی خلاقیت استفاده نموده است و جهت رسیدن به نتایج دقیق می‌بایست از سایر الگوهای خلاقیت و در جامعه بزرگ‌تر این پژوهش صورت پذیرد.	۱۳۹۷	رضا زاده بهادران و اسکندری	۹

تحلیل محتوای بخش گیاهی کتاب زیست شناسی (۲) پایه یازدهم بر اساس الگوی خلاقیت گیلفورد	عثمانی و زارع	۱۴۰۱	اگرچه هنوز محتوای اختصاص یافته به تفکر حافظه شناختی و تفکر همگرا در سطح بالاتری است اما سطح محتوای واگرا نیز در کتاب‌های چاپ شده در نظام آموزشی جدید، رشد مناسبی داشته است و می‌تواند شرایط مناسبی را برای بروز خلاقیت فراهم آورد و به سطوح دیگر از جمله تفکر واگرا در سطح قابل قبول و به تفکر ارزشیاب در سطح پایینی توجه کرده است.
میزان توجه به عوامل خلاقیت گیلفورد در کتاب ریاضی ۱ پایه دهم) رشته‌های ریاضی و تجربی)	موسی پور	۱۳۹۶	این کتاب کمتر می‌تواند شرایط را برای بروز خلاقیت فراهم نماید با توجه به بررسی‌های به عمل آمده، در محتوای کتاب ریاضی دهم، با توجه به سطوح خلاقیت گیلفورد، به سطح تفکر همگرا توجه شده است ولی به سطوح دیگر از جمله تفکر واگرا و تفکر ارزشیاب توجه الزم صورت نگرفته است و این امر نشان دهنده کم توجهی به این دو سطح از سطوح خلاقیت گیلفورد می‌باشد. مولفین می‌توانند از متونی که بتواند تفکر واگرا و تفکر ارزشیاب را با سطوح دیگر متعادل کند استفاده کنند و به دنبال شیوه‌هایی باشند که خلاقیت را افزایش دهد
تحلیل محتوای کتاب ریاضی پایه هفتم با تکنیک ویلیام رومی، عوامل خلاقیت گیلفورد و حیطه شناختی اندرسون	عسکری رباطی و خلیلی کلاکی	۱۳۹۹	بر اساس تکنیک ویلیام رومی نشان می‌دهد که محتوای کتاب در بعضی فصل‌ها نگاهی بیش از اندازه به روش‌های فعال یادگیری دارد و این مطلب باعث شده که متن آموزشی و مثال حل شده قابل استفاده در کتاب اندک باشد و فراگیر بدون کمک معلم نتواند مفاهیم جدید ریاضی را درک کند. تحلیل کتاب درسی بر اساس عوامل خلاقیت گیلفورد به پرورش خلاقیت و فرایندهای ذهنی کمتر توجه شده و بر خلاقیت به اندازه کافی تمرکز نشده است. نتایج تحلیل بر اساس انطباق با سطوح شناختی اندرسون بیانگر این موضوع است که محتوای کتاب ریاضی پایه هفتم بیشتر به بعد دانش (دانش امور واقعی و دانش مفهومی) توجه شده است. در بعد فرایند شناختی میزان توجه به سطح بهکار بستن بیشتر از سایر سطوح می‌باشد و به ندرت به مقوله

ارزشیابی توجه شده است و در کل کتاب به مقوله خلق کردن توجهی نشده است.		
در محتوای کتاب فارسی بخوانیم پایه ششم به سطوح حافظه شناختی توجه بسیار بالایی شده است. ولی به سطوح دیگر از جمله تفکر واگرا و تفکر ارزشیاب که اساس تفکر خلاق و انتقادی هستند، توجه لازم صورت نگرفته است و این امر نشان‌دهنده کم توجهی به این دو سطح، از سطوح خلاقیت گیلفورد است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که کتاب حاضر کمتر می‌تواند، شرایط را برای بروز خلاقیت فراهم نماید. بیشترین واگرایی در فعالیت‌های کتاب وجود دارد نه در محتوا. میزان و درصد فعالیت‌ها در سطح تفکر همگرا، کمتر از تفکر واگرا و حافظه شناختی است و قضاوت ارزشیاب فاقد هرگونه فعالیت است.	بررسی تحلیل محتوای کتاب فارسی بخوانیم پایه ششم ابتدایی براساس عوامل ذهنی و شاخص‌های خلاقیت از نظر گیلفورد	۱۳
نتایج نشان داد که مهارت‌های گروهی بیشترین فراوانی و مهارت‌های ارتباطی کمترین فراوانی را دارند. همچنین بیشترین و کمترین ضریب اهمیت، به ترتیب به مهارت‌های جرات ورزی و مهارت‌های ارتباطی مربوط بود. همچنین پراکندگی مهارت‌های اجتماعی در این کتاب یکساکت نیست و بیشتر بر مهارت‌های پرورش حس همکاری و شناسایی ارزش‌های جامعه تاکید شده است.	تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی ششم ابتدایی بر حسب مولفه‌های مهارت‌های اجتماعی	۱۴

گیلفورد با ارائه مدل خلاقیت خود، سطوح مختلف تفکر از جمله حافظه شناختی، تفکر همگرا، تفکر واگرا و تفکر ارزشیاب را معرفی کرد. این سطوح به عنوان معیاری برای سنجش میزان توجه کتاب‌های درسی به پرورش خلاقیت دانش‌آموزان مورد استفاده قرار گرفته‌اند. بررسی‌های متعدد نشان می‌دهد که کتاب‌های درسی در نظام آموزشی ایران عمدتاً بر سطوح حافظه شناختی و تفکر همگرا تمرکز دارند و به سطوح تفکر واگرا و تفکر ارزشیاب که اساس تفکر خلاق هستند، کمتر توجه شده است. برای مثال، تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم (Koopeshi & Tarkamani, 2022) و کتاب مطالعات اجتماعی پنجم ابتدایی (Doshmankesh & Abdollahzadeh, 2018) نشان می‌دهد که این کتاب‌ها بیشتر بر سطوح حافظه شناختی و تفکر همگرا متمرکز هستند و به سطوح تفکر واگرا و ارزشیاب توجه کافی

نشده است. این امر باعث شده است که کتاب‌های مذکور نتوانند شرایط مناسبی را برای بروز خلاقیت دانش‌آموزان فراهم کنند.

در حوزه ریاضیات نیز پژوهش‌های متعددی انجام شده است؛ Shirvani Shiri et al (۲۰۲۱) ، در تحلیل محتوای کتاب ریاضی پنجم دبستان به این نتیجه رسیدند که محتوای کتاب بیشتر به سطوح حافظه شناختی و تفکر همگرا توجه کرده است و پرسش‌های کتاب به پاسخ‌های مشخص ختم می‌شوند که این امر مانع از تفکر واگرا و ارائه راه‌حل‌های متنوع توسط دانش‌آموزان می‌شود. همچنین، تحلیل کتاب ریاضی سوم دبستان (Shirvani Shiri et al., 2021) نشان داد که بیشترین توجه به تفکر همگرا شده و به تفکر واگرا و ارزشیاب کمتر پرداخته شده است. این موضوع در کتاب‌های ریاضی پایه اول ابتدایی نیز مشاهده شده است، به‌طوری‌که در مقایسه با کشورهای ژاپن و آمریکا، کتاب‌های ایران بیشتر بر تفکر همگرا تأکید دارند و به تفکر واگرا و ارزشیاب توجه کمتری شده است (Shirvani Shiri et al., 2020).

در حوزه علوم تجربی نیز نتایج مشابهی به‌دست آمده است. Arsan (۲۰۲۰) تحلیل کتاب علوم تجربی پایه پنجم ابتدایی نشان داد که این کتاب به سطوح حافظه شناختی و تفکر همگرا توجه کرده است، اما به سطوح تفکر واگرا و ارزشیاب توجه کافی نشده است. این موضوع در کتاب علوم تجربی پایه چهارم ابتدایی (Shirazi et al., 2015) و کتاب علوم تجربی پایه دوم راهنمایی (Salimi & Asareh, 2013) نیز تکرار شده است. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که برای پرورش تفکر خلاق در دانش‌آموزان، لازم است راهکارها و راهبردهای بنیادی در نظر گرفته شود و به سطوح تفکر واگرا و ارزشیاب توجه بیشتری شود.

در دوره متوسطه نیز تحلیل‌ها حاکی از آن است که کتاب‌های درسی به‌ویژه در رشته‌های ریاضی و تجربی، کمتر به پرورش خلاقیت دانش‌آموزان توجه کرده‌اند. برای مثال، Rezazadeh Bahadoran & Eskandari (2018) در تحلیل کتاب ریاضی پایه دهم نشان دادند که این کتاب بیشتر بر سطوح حافظه شناختی و تفکر همگرا متمرکز است و به سطوح تفکر واگرا و ارزشیاب توجه کافی نشده است (Mosipour, 2017). نیز به این نتیجه رسید که کتاب ریاضی دهم کمتر می‌تواند شرایط را برای بروز خلاقیت فراهم کند. باین‌حال، در برخی کتاب‌های جدید مانند کتاب زیست‌شناسی پایه یازدهم (Othmani & Zare, 2022) ، رشد مناسبی در توجه به تفکر واگرا مشاهده شده است، هرچند که تفکر ارزشیاب همچنان در سطح پایینی قرار دارد.

در حوزه ادبیات نیز تحلیل‌ها نشان می‌دهد که کتاب‌های درسی مانند کتاب فارسی بخوانیم پایه ششم ابتدایی (Koulaeinejad et al., 2018) بیشتر بر سطوح حافظه شناختی

تمرکز دارند و به سطوح تفکر واگرا و ارزشیابی توجه کافی نشده است. این امر باعث شده است که کتاب‌های مذکور نتوانند شرایط مناسبی را برای پرورش خلاقیت و تفکر انتقادی دانش‌آموزان فراهم کنند. تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی (Khademi et al., 2015) نشان داد که این کتاب بیشتر بر مهارت‌های گروهی و همکاری تأکید دارد و به مهارت‌های ارتباطی و جرئت‌ورزی کمتر توجه شده است. این موضوع نشان می‌دهد که پراکندگی مهارت‌های اجتماعی در کتاب‌های درسی یکسان نیست و نیاز به بازنگری در محتوای کتاب‌ها برای ایجاد تعادل بین مهارت‌های مختلف وجود دارد.

با نظر به بررسی و مطالعه پژوهش‌های انجام شده، می‌توان گفت پژوهشی که به طور خاص به واکاوی مؤلفه‌های خلاقیت در بخش‌های مدنی کتاب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی از نظر الگوی گیلفورد بپردازد، صورت نگرفته است؛ لذا پژوهشگران به دنبال پاسخ به پرسش‌های زیر هستند:

- ۱) میزان تطابق محتوای متن بخش مدنی کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی با مؤلفه‌های خلاقیت گیلفورد چقدر است؟
- ۲) میزان تطابق محتوای تصویری بخش مدنی کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی با مؤلفه‌های خلاقیت گیلفورد چقدر است؟
- ۳) میزان تطابق پرسش فعالیت‌های بخش مدنی کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی با مؤلفه‌های خلاقیت گیلفورد چقدر است؟

روش

روش انجام این پژوهش تحلیل محتوا از نوع توصیفی است که با استفاده از اعمال ذهنی و شاخص‌های خلاقیت گیلفورد انجام شده است. تحلیل محتوا همان‌طور که از نام آن پیداست، درصدد روشن کردن محتوای واقعی یک پیام کلامی یا غیرکلامی و نیز تا حدی عوامل تعیین‌کننده و آثار این پیام است (Fathi Vajargah, 2022, p. 319). تحلیل محتوای کتاب درسی یک شیوه پژوهشی دقیق، عمیق و پیچیده است که از طریق تجزیه و تحلیل متون به تعیین تعداد مفاهیم و واژه‌های درون متن می‌پردازد تا ارتباط بین مفاهیم، معانی، تأکیدات و دلالت‌ها را مشخص کند و ورای توصیف و طبقه‌بندی مقوله‌های موجود در پیام آشکار، به تفسیر آثار و پیامدهای پیام در فراگیر بپردازد (Hasan Moradi, 2020, p. 117). می‌توان تعریف کامل‌تری از تحلیل محتوا را اینگونه بیان داشت: تحلیل محتوا عبارت است از قرار دادن اجزای یک متن (کلمه‌ها، جمله‌ها و پاراگراف‌ها و مانند آن‌ها) بر حسب واحدهایی که انتخاب می‌کنیم،

در تعدادی از مقوله‌هایی که از پیش تعیین شده‌اند. کمیت و تعداد کلمه‌ها (جمله‌ها یا پاراگراف‌ها و مانند این‌ها) بر حسب این مقوله‌بندی‌ها، نتیجه تحلیل را تعیین می‌کند. روش‌های مختلف تحلیل محتوا وجود دارد که یکی از آن‌ها روش گیلفورد است. از این رو در بررسی و تحلیل کتاب‌های درسی از دیدگاه گیلفورد، توجه به جملات متن، پرسش‌ها (اعم از تکالیف، فعالیت‌ها و...) و تصاویر کتاب جهت تعیین میزان خلاقیت از سه بعد مذکور، ملاک اصلی و اولیه تحلیل است.

واحد تحلیل و جامعه این پژوهش محتوای بخش اجتماعی و مدنی کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه سوم، چهارم، پنجم و ششم ابتدایی است. بدین منظور، کتاب‌های مذکور را پس از مشخص کردن قسمت‌های مرتبط (اجتماعی و مدنی)، محتوا را به سه قسمت متن، فعالیت‌ها و تصاویر تقسیم و سپس آن‌ها را با عوامل خلاقیت گیلفورد مطابقت داده و در جدول مربوط ثبت کردیم. در نهایت، فراوانی واحدها به دست آمد و نسبت آن به صورت درصد محاسبه گردید تا مشخص شود که متن درس‌ها و سؤال‌های کتاب‌های مطالعات اجتماعی چه مقدار با عامل خلاقیت گیلفورد مطابقت دارد. برای تحلیل و تطبیق بهتر واحد تحلیل، ابتدا معیار و ملاک سنجش با کمک منابع مشخص شد که در جدول ذیل قابل مشاهده است.

جدول ۲. واحدها و مقوله‌های تحلیل

واحد	مقوله
متن شناختی	متنی که به بیان حقایق و بدیهیات می‌پردازد. متنی که مرتبط با کشف حقایق و اصول کلی، بازشناسی و آگاه بودن است. متنی که شامل تعاریف است.
متن همگرا	متنی که در اثر ترکیب تعدادی از حقایق به یک جواب واحد دست می‌یابد. متنی که تفکر قالبی، غیرقابل انعطاف و از قبل تعیین شده را القا می‌کند.
متن واگرا	متنی که زمینه را برای تفکر آزاد فراهم می‌کند و خواستار پاسخ‌ها و فعالیت‌های چندگانه است. متنی که محتوای مساله و معما محور دارد. متنی که موجب تولید پاسخ‌های چندگانه و ابتکاری می‌شود. قسمت‌هایی که شامل تکلیف ناتمام است.
متن ارزشیاب	متنی که به ارزشیابی موضوعی پرداخته و در صدد ایجاد یک سلسه نظام‌های ارزشگذاری در ذهن فراگیر است. متنی که شایستگی، صحت و درستی یک مسئله را مشخص می‌کند.
متن خنثی	متن‌هایی که در هیچ یک از دسته‌بندی‌های بالا قرار نگیرد.
فعالیت شناختی	فراگیر را وادار به بازآفرینی مطالبی که آموخته است، نماید.

فعالیتی که یک پاسخ واحد و قابل قبول دارد و فراگیر با کنار هم قرار دادن تعدادی از حقایق به آن جواب صحیح می‌دهد.	فعالیت همگرا
فعالیتی است که فراگیر با وجود کمبود اطلاعات تلاش می‌کند ایده‌های تازه‌ای از خود خلق کند. موجب تولید پاسخ‌های چندگانه و ابتکاری می‌شود. بدنبال پرورش مهارت حل مسئله در دانش‌آموز است.	فعالیت واگرا
فعالیتی که به موجب آن فراگیر سلسله نظام ارزشی برای خود تعیین کند و طبق آن دست به عمل بزند.	فعالیت ارزشیاب
فعالیتی که از فراگیر می‌خواهد تا در رابطه با شایستگی، درستی و صحت یک مسئله تصمیم بگیرد.	فعالیت خنثی
تصویری که اطلاعات جدیدی را درباره حقایق موجود در جهان به فرد می‌دهد. تصویر که موجب بازشناسی در فراگیر شود.	تصویر شناختی
تصویری که مشاهده آن موجب تفکر در فراگیر و خلق یک پاسخ واحد می‌شود.	تصویر همگرا
تصویری که فرد را بر تفکر آزاد درباره موضوعی به فعالیت وا می‌دارد. تصویری که اندیشه‌های مختلفی را در ذهن فراگیران ایجاد می‌کند.	تصویر واگرا
تصویری که با مشاهده‌اش نوعی ارزش‌گذاری و قضاوت بر روی آن انجام می‌شود.	تصویر ارزشیاب
تصویری که در هیچ یک از دسته‌بندی‌های بالا قرار نگیرد.	تصویر خنثی

یافته‌ها

با توجه به سئوالات مطرح شده در پژوهش، محقق به بررسی پرداخته در هر بخش، ابتدا کتاب‌های هر پایه به صورت مجزا و در نهایت به صورت تجمیعی به یافته‌های پژوهش پرداخته شده است:

سؤال اول: میزان تطابق محتوای متن بخش مدنی کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی با مؤلفه‌های خلاقیت گیلفورد چقدر است؟

با بررسی و تحلیل متن درس‌های مدنی کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم و تطبیق دادن با آن با عوامل خلاقیت گیلفورد، فراوانی هر یک از عوامل الگوی خلاقیت برای درس‌های این کتاب، مطابق جدول ۳ به دست آمد. از مجموع ۲۱۵ واحد، ۱۴۵ واحد معادل ۶۸ درصد در سطح حافظه شناختی، ۱۶ واحد معادل ۷ درصد در سطح تفکر همگرا، ۴ واحد معادل ۲ درصد در سطح تفکر واگرا، ۹ واحد معادل ۴ درصد در سطح تفکر ارزشیاب و ۴۱ واحد معادل ۱۹ درصد جزء متن‌های خنثی است.

جدول ۳. داده‌های مربوط به انطباق متن درس‌های مدنی مطالعات اجتماعی پایه چهارم با عوامل خلاقیت گیلفورد

درس	۱	۲	۳	۴	۵	۲۰	۲۱	۲۲	کل	درصد
حافظه شناختی	۱۵	۱۴	۱۱	۱۳	۲۶	۱۵	۹	۴۲	۱۴۵	۶۸
تفکر همگرا	۰	۰	۶	۱	۰	۰	۸	۱	۱۶	۷
تفکر واگرا	۰	۰	۲	۲	۰	۰	۰	۰	۴	۲
تفکر ارزشیاب	۵	۰	۰	۱	۲	۰	۱	۰	۹	۴
خنثی	۲	۷	۴	۱۴	۴	۳	۴	۳	۴۱	۱۹
مجموع									۲۱۵	۱۰۰

با بررسی و تحلیل متن درس‌های مدنی کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم و تطبیق دادن با آن با عوامل خلاقیت گیلفورد، فراوانی هر یک از عوامل الگوی خلاقیت برای درس‌های این کتاب، مطابق جدول ۴ به دست آمد. از مجموع ۱۳۶ واحد، ۱۰۳ واحد معادل ۷۶ درصد در سطح حافظه شناختی، ۷ واحد معادل ۵ درصد در سطح تفکر همگرا، ۴ واحد معادل ۳ درصد در سطح تفکر واگرا، ۲ واحد معادل ۲ درصد در سطح تفکر ارزشیاب و ۲۰ واحد معادل ۱۴ درصد جزء متن‌های خنثی است.

جدول ۴. داده‌های مربوط به انطباق متن درس‌های مدنی مطالعات اجتماعی پایه پنجم با عوامل خلاقیت گیلفورد

درس	۱	۲	۳	۴	کل	درصد
حافظه شناختی	۳۰	۳۲	۱۹	۲۲	۱۰۳	۷۶
تفکر همگرا	۱	۲	۳	۱	۷	۵
تفکر واگرا	۳	۱	۰	۰	۴	۳
تفکر ارزشیاب	۰	۱	۰	۱	۲	۲
خنثی	۴	۶	۰	۱۰	۲۰	۱۴
مجموع						۱۳۶

با بررسی و تحلیل متن درس‌های مدنی کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم و تطبیق دادن با آن با عوامل خلاقیت گیلفورد، فراوانی هر یک از عوامل الگوی خلاقیت برای درس‌های این کتاب، مطابق جدول ۵ به دست آمد. از مجموع ۲۴۱ واحد، ۱۲۳ واحد معادل ۵۱ درصد در سطح حافظه شناختی، ۸ واحد معادل ۳ درصد در سطح تفکر همگرا، ۲۸ واحد معادل ۱۲ درصد در سطح تفکر واگرا، ۱۳ واحد معادل ۵ درصد در سطح تفکر ارزشیاب و ۶۹ واحد معادل ۲۹ درصد جزء متن‌های خنثی است.

جدول ۵. داده‌های مربوط به انطباق متن درس‌های مدنی مطالعات اجتماعی پایه ششم با عوامل خلاقیت گیلفورد

درس	۱	۲	۳	۴	۱۵	۱۶	کل	درصد
حافظه شناختی	۳۱	۲۴	۶	۲۵	۲۰	۱۴	۱۲۳	۵۱
تفکر همگرا	۰	۳	۱	۰	۴	۰	۸	۳
تفکر واگرا	۲	۰	۴	۹	۱	۳	۲۸	۱۲
تفکر ارزشیاب	۰	۲	۱	۳	۱	۰	۱۳	۵
خنثی	۹	۸	۵	۱۲	۲۰	۶	۶۹	۲۹
مجموع							۲۴۱	۱۰۰

با توجه به اطلاعات جدول ۶، از بین ۵۸۲ عبارت در درس‌های مدنی کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه چهارم، پنجم و ششم، ۳۶۱ عبارت معادل ۶۲ درصد در سطح شناختی، ۳۱ واحد معادل ۵ درصد در سطح تفکر همگرا، ۳۶ واحد معادل ۶ درصد سطح تفکر واگرا، ۲۴ واحد معادل ۴ درصد در سطح تفکر ارزشیاب قرار گرفته است.

جدول ۶. داده‌های مربوط به انطباق متن درس‌های مدنی مطالعات اجتماعی پایه چهارم، پنجم و ششم با عوامل خلاقیت گیلفورد

پایه	حافظه شناختی	تفکر همگرا	تفکر واگرا	تفکر ارزشیاب	خنثی
چهارم	۱۳۵	۱۶	۴	۹	۴۱
پنجم	۱۰۳	۷	۴	۲	۲۰
ششم	۱۲۳	۸	۲۸	۱۳	۶۹
مجموع	۳۶۱	۳۱	۳۶	۲۴	۱۳۰
	۶۲	۵	۶	۴	۲۳

با بررسی نمودار درصد توزیع فراوانی ۱، بیشترین عبارت‌های متن درس‌های مدنی کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌های چهارم، پنجم و ششم به ترتیب در سطح شناختی، تفکر واگرا، تفکر همگرا و ارزشیاب الگوی خلاقیت گیلفورد قرار گرفته است.

با بررسی و تحلیل تصاویر درس‌های مدنی کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم و تطبیق دادن با آن با عوامل خلاقیت گیلفورد، فراوانی هر یک از عوامل الگوی خلاقیت برای درس‌های این کتاب، مطابق جدول ۸ به دست آمد. از مجموع ۴۸ واحد، ۱۳ واحد معادل ۲۷ درصد در سطح حافظه شناختی، ۲ واحد معادل ۴ درصد در سطح تفکر همگرا، ۲۴ واحد معادل ۵۰ درصد در سطح تفکر واگرا، ۰ واحد در سطح تفکر ارزشیاب و ۹ واحد معادل ۱۹ درصد جزء تصاویر خنثی است.

جدول ۸. داده‌های مربوط به انطباق تصاویر درس‌های مدنی مطالعات اجتماعی پایه پنجم با

عوامل خلاقیت گیلفورد

درس	۱	۲	۳	۴	کل	درصد
حافظه شناختی	۶	۷	۰	۰	۱۳	۲۷
تفکر همگرا	۰	۰	۲	۰	۲	۴
تفکر واگرا	۴	۳	۹	۸	۲۴	۵۰
تفکر ارزشیاب	۰	۰	۰	۰	۰	۰
خنثی	۳	۳	۱	۲	۹	۱۹
مجموع						۴۸
						۱۰۰

با بررسی و تحلیل تصاویر درس‌های مدنی کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم و تطبیق دادن با آن با عوامل خلاقیت گیلفورد، فراوانی هر یک از عوامل الگوی خلاقیت برای درس‌های این کتاب، مطابق جدول ۹ به دست آمد. از مجموع ۵۵ واحد، ۳۰ واحد معادل ۵۵ درصد در سطح حافظه شناختی، ۱۰ واحد معادل ۱۸ درصد در سطح تفکر همگرا، ۶ واحد معادل ۱۱ درصد در سطح تفکر واگرا، ۰ واحد در سطح تفکر ارزشیاب و ۹ واحد معادل ۱۶ درصد جزء تصاویر خنثی است.

جدول ۹. داده‌های مربوط به انطباق تصاویر درس‌های مدنی مطالعات اجتماعی پایه ششم با

عوامل خلاقیت گیلفورد

درس	۱	۲	۳	۴	۱۵	۱۶	کل	درصد
حافظه شناختی	۰	۰	۱	۳	۱۹	۷	۳۰	۵۵
تفکر همگرا	۰	۱	۰	۰	۰	۹	۱۰	۱۸
تفکر واگرا	۲	۳	۰	۰	۰	۱	۶	۱۱
تفکر ارزشیاب	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
خنثی	۱	۱	۰	۰	۰	۷	۹	۱۶

مجموع	۵۵	۱۰۰
-------	----	-----

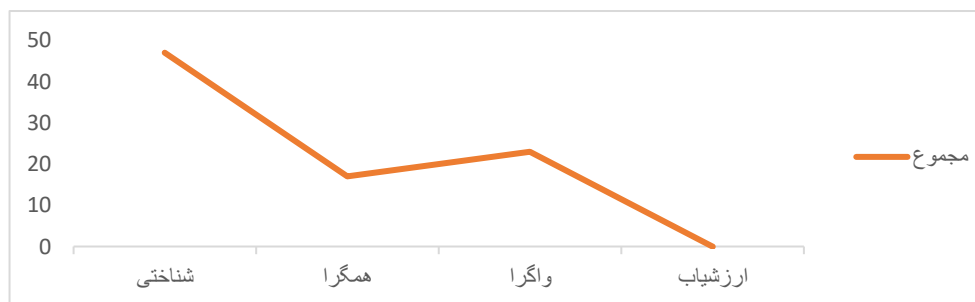
با توجه به اطلاعات جدول ۱۰، از بین ۱۷۵ تصویر در درس‌های مدنی کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه چهارم، پنجم و ششم، ۸۳ عبارت معادل ۴۷ درصد در سطح شناختی، ۲۹ واحد معادل ۱۷ درصد در سطح تفکر همگرا، ۴۰ واحد معادل ۲۳ درصد سطح تفکر واگرا، ۰ واحد در سطح تفکر ارزشیاب قرار گرفته است. در تمام درس‌های مربوطه پژوهشگر نتوانست تصویری که در سطح ارزشیابی الگوی گیلفورد باشد، پیدا کند.

جدول ۱۰. داده‌های مربوط به انطباق متن درس‌های مدنی مطالعات اجتماعی پایه چهارم،

پنجم و ششم با عوامل خلاقیت گیلفورد

پایه	حافظه شناختی	تفکر همگرا	تفکر واگرا	تفکر ارزشیاب	خنثی
چهارم	۳۹	۱۷	۸	۰	۵
پنجم	۱۳	۲	۲۴	۰	۹
ششم	۳۱	۱۰	۸	۰	۹
مجموع	۸۳	۲۹	۴۰	۰	۲۳
	۴۷	۱۷	۲۳	۰	۱۳

با بررسی نمودار درصد توزیع فراوانی ۲، بیشترین تصاویر درس‌های مدنی کتاب مطالعات اجتماعی دوره دوم به ترتیب در سطح شناختی، تفکر واگرا، تفکر همگرا الگوی خلاقیت گیلفورد قرار دارند.

نمودار ۲. نمودار درصد توزیع فراوانی عوامل الگوی خلاقیت گیلفورد در تصاویر درس‌های مدنی مطالعات اجتماعی دوره دوم مقطع ابتدایی

سؤال سوم: میزان تطابق پرسش فعالیت‌های بخش مدنی کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی با مؤلفه‌های خلاقیت گیلفورد چقدر است؟

با بررسی و تحلیل فعالیت‌های بخش مدنی کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم و تطبیق دادن با آن با عوامل خلاقیت گیلفورد، فراوانی هر یک از عوامل الگوی خلاقیت برای درس‌های این کتاب، مطابق جدول ۱۱ به دست آمد. از مجموع ۱۲۸ واحد، ۳ واحد معادل ۲ درصد در سطح حافظه شناختی، ۸ واحد معادل ۶.۵ درصد در سطح تفکر همگرا، ۳۹ واحد معادل ۳۰ درصد در سطح تفکر واگرا، ۸ واحد معادل ۶.۵۶ درصد در سطح تفکر ارزشیاب و ۷۰ واحد معادل ۵۵ درصد جزء فعالیت و پرسش‌های خنثی است.

جدول ۱۱. داده‌های مربوط به انطباق فعالیت‌های درس‌های مدنی مطالعات اجتماعی پایه چهارم

با عوامل خلاقیت گیلفورد

درس	۱	۲	۳	۴	۵	۲۰	۲۱	۲۲	کل	درصد
حافظه شناختی	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۲	۳	۲
تفکر همگرا	۱	۱	۱	۰	۰	۳	۰	۲	۸	۶.۵
تفکر واگرا	۵	۱۵	۷	۴	۴	۰	۰	۴	۳۹	۳۰
تفکر ارزشیاب	۰	۱	۱	۱	۴	۰	۰	۱	۸	۶.۵
خنثی	۰	۱۵	۱	۱۹	۱۳	۵	۴	۱۳	۷۰	۵۵
مجموع										۱۲۸
										۱۰۰

با بررسی و تحلیل فعالیت‌های بخش مدنی کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم و تطبیق دادن با آن با عوامل خلاقیت گیلفورد، فراوانی هر یک از عوامل الگوی خلاقیت برای درس‌های این کتاب، مطابق جدول ۱۲ به دست آمد. از مجموع ۵۹ واحد، ۰ واحد معادل ۰ درصد در سطح حافظه شناختی، ۴ واحد معادل ۷ درصد در سطح تفکر همگرا، ۲۰ واحد معادل ۳۴ درصد در سطح تفکر واگرا، ۵ واحد معادل ۸ درصد در سطح تفکر ارزشیاب و ۳۰ واحد معادل ۵۱ درصد جزء فعالیت و پرسش‌های خنثی است.

جدول ۱۲. داده‌های مربوط به انطباق تصاویر درس‌های مدنی مطالعات اجتماعی پایه پنجم با

عوامل خلاقیت گیلفورد

درس	۱	۲	۳	۴	کل	درصد
حافظه شناختی	۰	۰	۰	۰	۰	۰
تفکر همگرا	۰	۴	۰	۰	۴	۷
تفکر واگرا	۶	۰	۲	۱۲	۲۰	۳۴
تفکر ارزشیاب	۲	۲	۰	۱	۵	۸
خنثی	۸	۵	۱	۱۷	۳۰	۵۱
مجموع						۵۹
						۱۰۰

با بررسی و تحلیل فعالیت‌های بخش مدنی کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم و تطبیق دادن با آن با عوامل خلاقیت گیلفورد، فراوانی هر یک از عوامل الگوی خلاقیت برای درس‌های این کتاب، مطابق جدول ۱۳ به دست آمد. از مجموع ۹۰ واحد، ۶ واحد معادل ۷ درصد در سطح حافظه شناختی، ۰ واحد در سطح تفکر همگرا، ۳۱ واحد معادل ۳۴ درصد در سطح تفکر واگرا، ۷ واحد معادل ۸ درصد در سطح تفکر ارزشیاب و ۴۶ واحد معادل ۵۱ درصد جزء فعالیت و پرسش‌های خنثی است.

جدول ۱۳. داده‌های مربوط به انطباق تصاویر درس‌های مدنی مطالعات اجتماعی پایه ششم با

عوامل خلاقیت گیلفورد

درس	۱	۲	۳	۴	۱۵	۱۶	کل	درصد
حافظه شناختی	۱	۰	۰	۱	۰	۴	۶	۷
تفکر همگرا	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
تفکر واگرا	۴	۷	۲	۴	۶	۸	۳۱	۳۴
تفکر ارزشیاب	۲	۱	۲	۱	۰	۱	۷	۸
خنثی	۲	۹	۷	۱۴	۰	۱۴	۴۶	۵۱
مجموع								۱۰۰

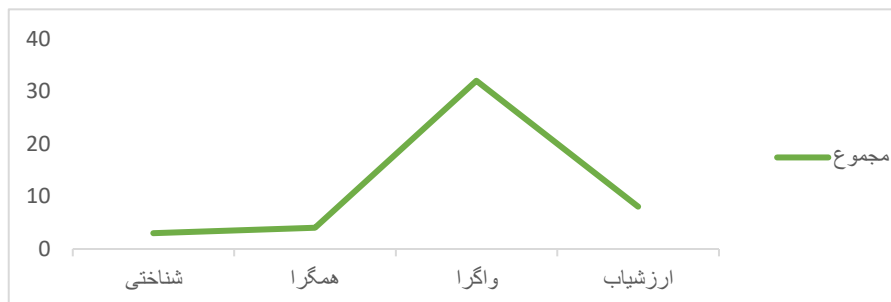
با توجه به اطلاعات جدول ۱۴، از بین ۲۷۷ فعالیت و پرسش در بخش مدنی کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه چهارم، پنجم و ششم، ۹ عبارت معادل ۳ درصد در سطح شناختی، ۱۲ واحد معادل ۴ درصد در سطح تفکر همگرا، ۹۰ واحد معادل ۳۲ درصد سطح تفکر واگرا، ۲۰ واحد معادل ۸ درصد در سطح تفکر ارزشیاب قرار گرفته است.

جدول ۱۴. داده‌های مربوط به انطباق متن درس‌های مدنی مطالعات اجتماعی پایه چهارم، پنجم

و ششم با عوامل خلاقیت گیلفورد

پایه	حافظه شناختی	تفکر همگرا	تفکر واگرا	تفکر ارزشیاب	خنثی
چهارم	۳	۸	۳۹	۸	۷۰
پنجم	۰	۴	۲۰	۵	۳۰
ششم	۶	۰	۳۱	۷	۴۶
مجموع	۹	۱۲	۹۰	۲۰	۱۴۶
	۳	۴	۳۲	۸	۵۳

با بررسی نمودار درصد توزیع فراوانی ۳، بیشترین فعالیت‌ها و پرسش‌های بخش مدنی کتاب مطالعات اجتماعی دوره دوم به ترتیب در سطح تفکر واگرا، ارزشیاب، همگرا و شناختی الگوی خلاقیت گیلفورد قرار دارند.

نمودار ۳. نمودار درصد توزیع فراوانی عوامل الگوی خلاقیت گیلفورد در تصاویر درس‌های مدنی مطالعات اجتماعی دوره دوم مقطع ابتدایی

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های خلاقیت گیلفورد در بخش مدنی کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم) انجام شد. کتاب درسی به‌عنوان یکی از مولفه‌های اثرگذار در طول دوران تحصیلی دانش‌آموزان، باید موجب ارتقای خلاقیت و تفکر انتقادی در آن‌ها شود. یکی از کتاب‌های درسی مهم در دوره ابتدایی، کتاب مطالعات اجتماعی است که از پایه سوم تا ششم تدریس می‌شود. این کتاب به‌عنوان یک حوزه یادگیری بین‌رشته‌ای، به بررسی تعامل انسان با محیط‌های اجتماعی، فرهنگی، طبیعی و اقتصادی می‌پردازد و مفاهیم مرتبط با جامعه، مکان و زمان را در بر می‌گیرد (Fallahian & Malek Mahmoudi, 2016).

بر اساس راهنمای معلم مطالعات اجتماعی پایه ششم (۲۰۱۲)، یکی از اهداف این کتاب، پرورش مهارت‌های خلاقیت در دانش‌آموزان است. با بررسی بخش مدنی این کتاب در دوران دوم ابتدایی، مشاهده شد که در متن درس‌ها، ۶۲٪ محتوا در سطح حافظه شناختی، ۵٪ در تفکر همگرا، ۶٪ در تفکر واگرا و ۴٪ در تفکر ارزشیاب قرار دارد که این نتایج با یافته‌های (Deshmankesh & Abdollahzadeh, 2018) و (Kopeshi & Torkamani, 2022) همسو می‌باشد و نشان می‌دهد در متن درس، این کتاب‌ها بیشتر بر سطوح حافظه شناختی و تفکر همگرا متمرکز هستند و به سطوح تفکر واگرا و ارزشیاب توجه کافی نشده است. این امر باعث شده است که کتاب‌های مذکور نتوانند شرایط مناسبی را برای بروز خلاقیت دانش‌آموزان فراهم

کنند.

در تصاویر، ۴۷٪ در سطح حافظه شناختی، ۱۷٪ در تفکر همگرا، ۲۳٪ در تفکر واگرا و به تفکر ارزشیاب توجهی نشده بود. در فعالیت‌ها و پرسش‌ها، ۳٪ در حافظه شناختی، ۴٪ در تفکر همگرا، ۳۲٪ در تفکر واگرا و ۸٪ در تفکر ارزشیاب مشاهده شد. این امر حاکی از آن است که کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی در بخش مدنی بیشتر بر سطوح پایین‌تر تفکر (حافظه شناختی و تفکر همگرا) تمرکز دارند و به سطوح بالای تفکر (تفکر واگرا و ارزشیاب) که برای پرورش خلاقیت ضروری است، کمتر توجه شده است.

در نهایت، این پژوهش بر لزوم بازنگری در محتوای کتاب‌های درسی، به‌ویژه در بخش‌هایی مانند مطالعات اجتماعی تأکید می‌کند تا با ایجاد تعادل بین سطوح مختلف تفکر، شرایط لازم برای بروز خلاقیت در دانش‌آموزان فراهم شود. این موضوع می‌تواند به‌عنوان زمینه‌ای برای پژوهش‌های آینده در حوزه تحلیل محتوای کتاب‌های درسی و تأثیر آن بر پرورش خلاقیت دانش‌آموزان مورد توجه قرار گیرد.

در پایان، با توجه به یافته‌های پژوهش، پیشنهادات زیر ارائه می‌گردد:

(۱) پیشنهاد می‌شود که مؤلفان کتاب‌های درسی، به‌ویژه در بخش‌های مدنی کتاب مطالعات اجتماعی، به بازنگری محتوای متنی، تصویری و فعالیت‌ها بپردازند. این بازنگری باید به گونه‌ای باشد که تعادل مناسبی بین سطوح مختلف تفکر (حافظه شناختی، تفکر همگرا، تفکر واگرا و تفکر ارزشیاب) ایجاد شود. برای مثال، افزایش سهم سطوح تفکر واگرا و ارزشیاب در متن‌ها و فعالیت‌ها می‌تواند به پرورش خلاقیت دانش‌آموزان کمک کند.

(۲) پیشنهاد می‌شود که فعالیت‌ها و پرسش‌های کتاب‌های درسی به گونه‌ای طراحی شوند که دانش‌آموزان را به ارائه راه‌حل‌های متنوع و خلاقانه تشویق کنند. همچنین، فعالیت‌هایی که به ارزیابی و قضاوت درباره ایده‌ها می‌پردازند، باید بیشتر مورد توجه قرار گیرند تا دانش‌آموزان بتوانند مهارت‌های تفکر انتقادی و ارزشیابی را در خود تقویت کنند.

(۳) پیشنهاد می‌شود که در طراحی تصاویر کتاب‌های درسی، به‌ویژه در بخش مدنی، از تصاویری استفاده شود که به پرورش تفکر واگرا و ارزشیاب کمک کنند. برای مثال، تصاویری که دانش‌آموزان را به تفکر آزاد و ارائه ایده‌های جدید تشویق می‌کنند، می‌توانند به افزایش خلاقیت آن‌ها کمک کنند. همچنین، تصاویری که زمینه‌ساز بحث و گفت‌وگو درباره ارزش‌ها و قضاوت‌های اخلاقی هستند، می‌توانند به پرورش تفکر ارزشیاب کمک کنند.

(۴) پیشنهاد می‌شود که برنامه‌های آموزشی برای معلمان دوره ابتدایی طراحی شود تا آن‌ها با روش‌ها و فنون پرورش خلاقیت آشنا شوند. معلمان می‌توانند با استفاده از روش‌هایی مانند بارش مغزی، حل مسئله خلاقانه و پروژه‌های گروهی، به دانش‌آموزان کمک کنند تا مهارت‌های

تفکر واگرا و ارزشیاب را در خود تقویت کنند. همچنین، معلمان می‌توانند با استفاده از محتوای کتاب‌های درسی به شیوه‌های خلاقانه، به پرورش تفکر خلاق در دانش‌آموزان کمک کنند.

مشارکت نویسندگان

نویسنده اول ایده اصلی مقاله رو راهنمایی را بر عهده داشته و نویسنده دوم انسجام‌بخشی و ساماندهی محتوا و نویسنده سوم در گردآوری داده‌ها نقش داشته است و در نهایت مقاله به تایید هر سه نویسنده رسیده است.

تشکر و قدردانی

از همه کسانی که به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم در انجام این پژوهش یاری نمودند نهایت سپاسگزاری را داریم.

تعارض منافع

«هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است»

COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers.

Referances

- Arsan, F. (2021). Analysis of the content of the 5th-grade science textbook based on Guilford's creativity factors. *Oromazd Research Journal*, (54). [In Persian]
- Amirtimori, M. H. (2014). Media and educational-learning environments. Tehran: SAMT and Farhangian University. [In Persian]
- Asgari Robati, G., Khalili Kalaki, Z. (2020). Content analysis of the 7th-grade math textbook using the William Rumi technique, Guilford's creativity factors, and Anderson's cognitive domain. *Puyesh in Basic Sciences Education Quarterly*, 6(21). [In Persian]
- Bahadoran, H. R., Eskandari, M. (2018). An analysis of the 10th-grade math textbook based on Guilford's creativity model. *Innovation and Creativity in Humanities Research*, 8(1), 143–164. [In Persian]
- Doshman Kesh, H., Abdollahzadeh, E. (2018). Content analysis of the 5th-grade social studies textbook based on Guilford's creativity factors. *National Conference on New Psychology Applications in Work and Life*. [In Persian]

- Fatahi Vajargah, K. (2022). Fundamental principles and concepts of curriculum planning (3rd ed.). Tehran: Elm-e-Ostadan. [In Persian]
- Ghafouri Asar, M., Mirhashemi, M., & Ganji, H. (2016). The role of emotional intelligence, personality traits, and demographic factors in explaining students' creativity with the mediation of achievement motivation. *Innovation and Creativity in Humanities Research*, 6(1), 91–108. [In Persian]
- Hassani, N. M. (2009). Content analysis of textbooks. Tehran: Abij. [In Persian]
- Khadami, M., Mohammadi, M., Naseri Jahromi, R., & Mansouri, S. (2015). Content analysis of the 6th-grade social studies textbook based on social skills components. *Quarterly Journal of Education*, 126, 113–130. [In Persian]
- Khey-Kheilion, S. (2002). Creativity and innovation. *Islamic Law Research Journal*, 3(3-4), 45–60. [In Persian]
- Koopsi, Y., & Torkamani, A. (2022). Content analysis of 9th-grade social studies textbook based on Guilford's creativity factors. *1st International and 2nd National Conference on New Findings in Management, Psychology, and Accounting*. [In Persian]
- Kolayei Nejad, J., Hassani, K., Faramarzi, S., Abdipour, F., & Abdipour, F. (2018). Content analysis of the 6th-grade Farsi reading textbook based on mental factors and creativity indicators according to Guilford. *Educational Psychology Quarterly*, 14(48), 57–72. [In Persian]
- Moradi, H. (2023). Modern Educational Psychology. Tehran: Doran. [In Persian]
- Mosipour, B. (2017). The level of attention to Guilford's creativity factors in 10th-grade math book (Mathematics and Experimental Sciences). *Puyesh in Basic Sciences Education*, 3(4). [In Persian]
- Osmani, M., & Zare, Z. (2022). Content analysis of the plant section of the 11th-grade biology (2) textbook based on Guilford's creativity model. *Research in Biology Education*, 2(3), 45–60. [In Persian]
- Rezaei Bahadoran, H. R., Eskandari, M. (2018). Analyzing the content of the 10th-grade math textbook based on Guilford's creativity model. *Innovation and Creativity in Humanities Research*, 8(1), 143–164. [In Persian]
- Sadati, S. Y., Safari, M., & Jamshidi, N. (2017). Content analysis of the 5th-grade science textbook based on Guilford's creativity factors. *Journal of Educational and Psychological Sciences*, 4(2), 45–60. [In Persian]
- Santrac, J. W. (2019). *Educational Psychology* (H. Daneshfar, Sh. Saeedi, & M. Arakchi, Trans.). Tehran: Rasa. [In Persian]
- Shabani, H. (2023). Educational and instructional skills, Vol. 1: Teaching methods and techniques. Tehran: SAMT. [In Persian]

- Shirazi, R., Zanganeh, F., Bezi, Z., & Bakht Ounagh, A. (2015). The extent of attention to Guilford's creativity indicators in the 4th-grade science textbook. *International Conference on Management and Economics in the 21st Century*. [In Persian]
- Shirvani-Shiri, A., Esfandi, K., & Azadi, N. (2021). Analysis of the 3rd-grade math textbook based on Guilford's creativity index. *Research in Mathematics Education*, 2(3), 33–42. [In Persian]
- Shirvani-Shiri, A., Jamali Fard, M. R., & Azadi, N. (2020). Content analysis of the 5th-grade math textbook based on Guilford's creativity index. *Puyesh in Basic Sciences Education*, 6(21). [In Persian]
- Shirvani-Shiri, A., & Azadi, N. (2020). Comparative content analysis of 1st-grade elementary math textbooks based on Guilford's creativity index. *Educational Research Quarterly*, 6(21). [In Persian]
- Soleimi, L., & Asareh, A. (2013). Content analysis of 2nd-grade science textbook based on Guilford's creativity factors. *Innovation and Creativity in Humanities*, 2(4). [In Persian]
- Yasemi, S., Hoseini-Khah, A., & Kian, M. (2022). A reflection on the features of creativity-based curriculum in primary school. *Research in Primary Education*, 4(7), 1–19. [In Persian]
- Fallahian, N., Ahmadi, A., Malek Mahmoodi, N., & Malek Abbasi, M. (2012). Teacher's guide to the 6th-grade social studies textbook. Tehran: Office for Compilation of Elementary and Secondary School Textbooks. [In Persian]
- Fallahian, N., & Malek Mahmoodi, N. (2016). Teacher's guide to the 4th-grade social studies textbook. Tehran: Office for Compilation of General and Secondary School Textbooks. [In Persian]
- Jesson, J. (2012). *Developing Creativity in the Primary School*. New York: Open University Press.